

KS. JAN WALKUSZ

Z PROBLEMATYKI ORGANIZACJI KOŚCIOŁA KATOLICKIEGO – PRAKTYKA I UWARUNKOWANIA

Kościół, jako Mistyczne Ciało Jezusa Chrystusa, wspólnota Boga z człowiekiem i instytucja zbawcza, został – z woli Założyciela – uformowany w widzialny organizm, funkcjonujący i realizujący zleconą mu misję w ramach ukształtowanych w ciągu dziejów określonych struktur. To właśnie one nadają mu wyjątkową specyfikę, na którą składa się m.in. hierarchia, organizacja terytorialna oraz system prawny, normujący jego działanie¹. Podstawą – jak się okazuje – kształtującej się od początków odpowiedniej organizacji był urząd biskupa, przechodzący liczne przeobrażenia i różnie interpretowany na przestrzeni wieków, zawsze jednak postrzegany jako probierz jedności wspólnoty kościelnej. Stąd też początkowe kierownictwo gmin chrześcijańskich, będące w gestii kolegium prezbiterów, z powodu powstających podziałów i konfliktów wygenerowało urząd biskupa monarchicznego, nie tylko skupiającego w swoim ręku władzę, ale przede wszystkim będącego gwarantem jedności kultu i integracji wspólnoty. Ów proces dopełniał się zrazu w ramach gmin chrześcijańskich, a później rozszerzył się także na inne jednostki organizacyjne Kościoła powszechnego². Jak wielką wagę przykładano już w starożytności chrześcijańskiej do odpowiedzialności biskupa za Kościół lokalny, postrzeganej w kategoriach ścisłego związku i wzajemnej zależności, najlepiej przekonują uchwały sy-

¹ Zob. wieloaspektowe hasło *Kościół*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 9, red. B. Migut i in, Lublin 2002, kol. 993-1051 [dalej: EK].

² S. Nagy, *Prezbiterzy w pierwotnej gminie jerozolimskiej*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne” 8 (1961) z. 1, s. 5-22; P. Anciaux, *L’episcopat dans l’Eglise*, Paris 1963; H. Bogacki, *Hierarchiczna struktura Kościoła*, „Ateneum Kapłańskie” 68 (1965), s. 257-261; W. Bielak, *Kilka uwag na temat początków urzędu biskupiego w ujęciu historycznym*, „Vox Patrum” 55 (2010), s. 63-76; tenże, *Biskup i jego urząd w oczach średniowiecznych kronikarzy polskich*, Lublin 2011, s. 15-35.

nodów z tamtych czasów, zakazujące przechodzenia z jednej stolicy biskupiej na drugą, oraz praktyka wyboru biskupa przez lud spośród członków własnej gminy. Dzięki temu biskupem zostawała osoba najgodniejsza, zorientowana na problemach społeczności i niemal każdego wiernego. Z tej racji biskup był traktowany jako ojciec lokalnego Kościoła i odpowiedzialny rządcą³. Dopiero od czasów Konstantyna Wielkiego i Teodozjusza I, gdy chrześcijaństwo stało się podstawą jedności cesarstwa, nastąpiło też przesunięcie akcentu z funkcji pasterskiej biskupa na administracyjno-kierowniczą, wskutek czego Kościoły otrzymywały dotację państwową, a biskup – będący na utrzymaniu kasy cesarstwa – stawał się urzędnikiem państwowym, odpowiedzialnym za struktury administracyjno-sądownicze w mieście. Owo przeorientowanie obowiązków biskupich i wyakcentowanie roli administracyjnej i społecznej, niekiedy kosztem funkcji kościelno-pasterskich, jeszcze bardziej wzmogło się w średniowieczu, czego dobitną egzemplifikacją stały się także polskie uwarunkowania. Niemal od początku organizmu państwowego i kościelnego na naszych terenach biskupi byli w najbliższym otoczeniu władcy, potwierdzając tym samym wyznawaną doktrynę (przekazaną m.in. przez Wincentego Kadłubka), że dobro Kościoła jest ściśle powiązane z dobrem ojczyzny i na odwrót⁴. Z tej racji – jak konstatuje W. Bielak – „biskupi uczestniczyli zarówno w polityce wewnętrznej, jak i międzynarodowej państwa. Od chwili ukonstytuowania się *corona regni* za Kazimierza Wielkiego i Ludwika Węgierskiego episkopat stał się jednym ze stanów, będących fundamentem państwa polskiego nowego typu. Z zagadnień kościelnych na pierwszy plan wysuwa się administrowanie diecezją, a głównie własną katedrą i majątkiem biskupim. Udział biskupów w duszpasterstwie i liturgii jest niewielki i ograniczony w zasadzie do dworu monarszego”⁵.

Kościół w ten sposób znalazł się w kręgu oddziaływania władzy świeckiej, a choć – jak potwierdzają synody i sobory – usiłował się z tej dominacji wyzwolić, uzyskując z czasem swobodę w wyborze papieża i biskupów, wpływ ów dawał o sobie znać przez całe średniowiecze. Owszem, czynione zabiegi ze strony kościelnej, a przede wszystkim tzw. reforma

³ P. Szczur, *Urząd biskupa w świetle pism Klemensa Aleksandryjskiego*, w: *Ku prawdzie w miłości*, red. S. Koczwarą, Lublin 2002, s. 63-69; W. Bielak, *Organizacja Kościoła w starożytności i średniowieczu. Teoria i praktyka* [artykuł zamieszczony w niniejszym tomie].

⁴ Zob. Mistrz Wincenty Kadłubek, *Kronika polska*, Wrocław 2003, s. 173-183.

⁵ W. Bielak, *Organizacja Kościoła*.

gregoriańska, miały doprowadzić do wyraźnego rozróżnienia *sacrum* i *profanum*, niemniej w praktyce władcy świeccy nie zamierzali pozbywać się wpływu na funkcjonowanie Kościoła, tym bardziej że hierarchowie byli mocno osadzeni w strukturach życia publicznego i politycznego⁶. Niemniej rosnąca pozycja episkopatu monarchicznego wygenerowała początki i rozwój struktur terytorialnych Kościoła, które zrazu ograniczały się tylko do terytorium miast (diecezja jako Kościół miejski), a po edykcji mediolańskim wychodziły nadto poza ich terytoria, tworząc instytucję tzw. biskupstw wiejskich (*chorepiskopoi*), stanowiących w istocie pierwociny parafii. W całym tym procesie odwoływano się do doświadczeń i podziału administracji cywilnej, czym należy tłumaczyć powstające różnice między Wschodem a Zachodem. O ile na Wschodzie administracja kościelna, od Soboru Nicejskiego (325 r.), dostosowana była do jednostek administracji cesarskiej (diecezja, parafia, z późniejszym podziałem na jednostki wyższego rzędu), o tyle na Zachodzie jednostki administracji kościelnej nie pokrywały się z państwowymi. Owe różnice dały o sobie znać jeszcze bardziej na podłożu rywalizacji między Rzymem a Konstantynopolem. Ten pierwszy odwoływał się do tradycji (pochodzenia) apostołowskiego, drugi zaś do tzw. zasady akomodacji (wzorca państwowego)⁷.

Jak można się już zorientować na podstawie powyższych rozważań, organizacja terytorialna Kościoła jest w prostej linii konsekwencją uniwersalizmu religii chrześcijańskiej i monarchiczno-hierarchicznej struktury Kościoła. Niemniej nadzwyczajne okoliczności zarządzania owym Kościołem wymuszały doraźne i wyjątkowe działania. Należała do nich m.in. instytucja biskupstw immediowanych, czyli bezpośrednio zależnych od Stolicy Apostolskiej⁸. Jej geneza wiąże się z przejściem przez centralną administrację kościelną kierownictwa nad procesem chrystianizacji terenów pogańskich, czego wymownym potwierdzeniem wydaje się misja Augustyna z Canterbury na terenie Anglii bądź apostołów plemion ger-

⁶ Zob. T. Grudziński, *Polityka papieża Grzegorza VII wobec państw Europy Środkowej i Wschodniej (1073-1080)*, Toruń 1959; G. Miccoli, *Chiesa gregoriana. Ricerche sulla riforma del secolo XI*, Firenze 1966; Ch.L. Salch, J.C. Poteur, *Kirche und Burg zur Zeit der gregorianischen Reform in der östlichen Provence (vom 11 bis Mitte des 12. Jahrhunderts)*, "Zeitschrift für Kirchengeschichte" 95 (1984) H. 2, s. 180-214.

⁷ W. Rybczyński, *Diecezja*, EK III, kol. 1307-1309; por. W. Bielak, *Organizacja Kościoła*.

⁸ A Weiss, *Biskupstwa bezpośrednio podporządkowane Stolicy Apostolskiej* [artykuł zamieszczony w niniejszym tomie].

mańskich, Willibrorda i Bonifacego, którzy działali z mandatu papieża, a założone przez nich biskupstwa podlegały bezpośrednio Rzymowi⁹. Co więcej – a zdaje się to potwierdzać m. in. sytuacja diecezji w Pawii, która w VII w. porzuciła arianizm i przeszła na katolicyzm – także rekatolizacja odbywała się pod auspicjami Stolicy Apostolskiej, a jej finałem było podporządkowanie biskupstw Stolicy Apostolskiej¹⁰. W każdym razie – jak na podstawie drobiazgowej analizy źródeł stwierdza A. Weiss – „już od końca VI stulecia była znana praktyka pozostawiania pod bezpośrednią władzą papieża biskupstw w odległych, chrystianizowanych krajach czy też na ziemiach wracających do jedności kościelnej”¹¹. Zresztą nie były to jedyne okoliczności tworzenia pewnego wyłomu w strukturach prowincjalno-metropolitalnych. Uzupełniał je cały splot uwarunkowań politycznych i typowo pastoralno-praktycznych, choć rządcy takich diecezji mieli ściśle określone obowiązki, a wśród nich: konieczność udawania się po sakrę do Rzymu, uczestnictwo w rzymskich synodach prowincjalnych i występowania jako sufragani metropolii Wiecznego Miasta. Nie chodziło w tym procesie bynajmniej o ograniczenie władzy metropolitów ani o chęć bezpośredniego wpływu na niektóre biskupstwa, ale przeciwnie – o tymczasowe rozwiązanie trudnych spraw z zakresu terytorialnej organizacji kościelnej. Jeśli więc do takiej praktyki tylko w wyjątkowych sytuacjach uciekała się Stolica Apostolska (w okresie średniowiecza było to około 5,5% ówczesnych biskupstw), to tylko po to, by umożliwić niektórym Kościołom lokalnym w miarę sprawne funkcjonowanie¹².

Jak niekiedy skomplikowana była sytuacja związana z organizacją kościelną, uzależnioną częstokroć od złożonego kontekstu polityczno-społecznego i wyraźnych działań o charakterze etatystycznym, wymownie po-

⁹ P. Hinschius, *Das Kirchenrecht der Katholiken und Protestanten in Deutschland*, t. 2, Berlin 1870, s. 349-353; K. Holla, *Die Missionsmethode der alten und die der mittelalterlichen Kirchen*, w: *Gesammelte Aufsätze zur Kirchengeschichte*, t. 3, Tübingen 1928, s. 117-129; Th. Schieffer, *Winfrid-Bonifatius und die christliche Grundlegung Europas*, Freiburg 1954, s. 96-102; A. Wampach, *Sankt Willibrord, sein Leben und Lebenswerke*, Luxemburg 1953; O.J. de Jong, *Nederlandse Kerkgeschiedenis*, Nijkerk 1972, s. 24-27.

¹⁰ *Diecesi di Pavia*, Brescia 1995.

¹¹ A. Weiss, *Biskupstwa bezpośrednio zależne od Stolicy Apostolskiej w średniowiecznej Europie*, Lublin 1992, s. 304.

¹² A. Weiss, *Biskupstwa bezpośrednio podporządkowane*; por. też: K.R. Prokop, *Spór o przynależność metropolitalną i egzempcję biskupstwa kamińskiego (XII-XIV w.)*, „Przegląd Zachodniopomorski” 20(2005) z. 4, s. 7-29; D.A. Sikorski, *Kościół w Polsce za Mieszka I i Bolesława Chrobrego*, Poznań 2011, s. 149-181.

kazuje proces zmian strukturalno-organizacyjnych Kościoła na ziemiach polskich podczas niewoli narodowej. Dodatkowym elementem współtworzącym klimat i formy owych działań była z jednej strony płaszczyzna konfesyjna zaborcy, z drugiej zaś oświeceniowa i autokratyczna postawa władców. W takiej konwencji wydawać by się mogło, że na terenach np. zaboru austriackiego Kościół katolicki mógł swobodnie realizować swoją misję. Owszem, miał on tu najkorzystniejszą sytuację spośród trzech zaborów, lecz o autonomii i nieskrępowanym działaniu absolutnie nie było mowy. Bezpardonowe, wynikające nie tyle z antykościelnego nastawienia, ile z oświeceniowo-etatystycznej wizji rządu, wchodzenie na teren kościelny uzewnętrzniło się nie tylko w dość drobiazgowych patentach józefińskiej polityki cesarzowej Marii Teresy (i jej najbliższych współpracowników), Józefa II oraz Franciszka I¹³, ale jeszcze bardziej na płaszczyźnie samowolnego reorganizowania struktur kościelnych¹⁴. Zgodnie z zasadą cesarza Józefa II o konieczności dostosowania na ziemiach polskich granic organizacji kościelnych do jednostek administracji państwowej, dokonywano swobodnych przeobrażeń w tym względzie, stawiając przy tym Stolicę Apostolską przed faktem dokonany. W takich okolicznościach wcielono w 1782 r. do diecezji przemyskiej część diecezji chełmskiej¹⁵, a do archidiecezji lwowskiej kilkanaście parafii z diecezji łuckiej i kamienieckiej¹⁶, oraz utworzono w 1783 r. , a w 1805 r. zniesiono, diecezję tarnowską¹⁷. Dalsze ingerencje rządu austriackiego w strukturę kościelną na zie-

¹³ E. Winter, *Der Jesephinismus*, Berlin 1962; H. Reiser, *Der Geist des Jesephinismus und sein Fortleben*, Wien 1963; H. Raab, *Staatskirchentum und Aufklärung*, w: *Handbuch der Kirchengeschichte*, t. 5, Hrsg. H. Jedin i in., Freiburg 1971, s. 508-523; D. Beales, *Joseph II*, Cambridge 1987; J. Krętosz, *Józefiński proces budowy Kościoła państwowego na terenach monarchii habsburskiej w okresie rządów cesarza Józefa II (1780-1790)*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne” 29(1996), s. 41-67; por. J. Mikrut, *Bischöfe aus Galizien berichten an Kaiser Freanz I. Ein Beitrag zur Geschichte der katholischen Kirche in der Habsburgermonarchie*, Wien 1995, s. 41-129.

¹⁴ B. Kumor, *Ustrój i organizacja Kościoła polskiego w okresie niewoli narodowej (1772-1918)*, Kraków 1980, s. 153-174.

¹⁵ H. Borcz, *Archidiecezja przemyska. Zarys dziejów i organizacji*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 79(2003), s. 43-47 [dalej: ABMK]; tenże, *Przemyska diecezja*, EK XVI, kol. 653-654.

¹⁶ B. Modzelewska, W. Osadczy, *Lwowska archidiecezja katolicka*, EK XI, kol. 273; J. Krętosz, *Archidiecezja lwowska obrządku łacińskiego w okresie józefinizmu (1772-1815)*, Katowice 1996, s. 114-132.

¹⁷ B. Kumor, *Diecezja tarnowska. Dzieje ustroju i organizacji 1786-1985*, Kraków 1985, s. 1-127.

miach polskich doprowadziły do erygowania w 1805 r. diecezji kieleckiej¹⁸ i lubelskiej¹⁹, zniesienia diecezji chełmskiej²⁰ oraz znacznych modyfikacji terytorialnych diecezji krakowskiej²¹. Identyfikacyjnym zresztą i samowolnym modyfikacjom podlegała organizacja terytorialna w biskupstwach zaboru austriackiego, zwłaszcza w odniesieniu do sieci parafialnej²².

Także na wschodnich terenach Rzeczypospolitej, które na skutek rozbiórów weszły w skład Cesarstwa Rosyjskiego, organizacja kościelna podporządkowana była doraźnym celom polityki caratu. Ponieważ Kościół katolicki aż do XVIII w. nie posiadał w Rosji organizacji terytorialnej, a w wyniku pierwszego rozbioru na terenach zabranych nie było nawet stolicy biskupiej, już w 1773 r. Katarzyna II samowolnie utworzyła „biskupstwo białoruskie” w Mohylewie nad Dnieprem, podniesione w 1782 r. do rangi arcybiskupstwa mohylewskiego (zatwierdzenie papieskie, celem uniknięcia schizmy, bullą *Onerosa pastoralis officii cura* w 1783 r.)²³. Po trzecim zaś rozbiorze Polski w 1795 r. Katarzyna II całkowicie zniszczyła dawne polskie struktury kościelne, tworząc własne, bez oglądania się na zdanie Rzymu. W ten sposób zlikwidowała łacińskie diecezje w Wilnie, Kijowie, Łucku, Inflantach i Kamieńcu Podolskim, a utworzyła bez kanonicznego potwierdzenia biskupstwa: łatyczowskie (z połączenia dawnych diecezji kijowskiej i kamienieckiej), pińskie (z dawnej diecezji łuckiej) i inflanckie (powstałe z połączenia terenów dawnej diecezji inflanckiej i wileńskiej), podporządkowując je wraz z zachowaną diecezją żmudzka metropolii mohylewskiej. Taki stan trwał tylko do śmierci Katarzyny II, albowiem już w 1798 r. jej syn Paweł zniósł wszystkie biskupstwa utworzone przez matkę i przywrócił do życia większość diecezji z czasów Rzeczypospolitej i na ich podstawie stworzył nową organizację terytorialną,

¹⁸ Tenże, *Organizacja terytorialna diecezji kieleckiej*, „Nasza Przeszłość” 17(1963), s. 187-232; D. Olszewski, *Kielecka diecezja*, EK VIII, kol. 1396-1399.

¹⁹ M. Zahajkiewicz, *Diecezja, jej granice i organizacja terytorialna*, w: *Dzieje archidiecezji lubelskiej (1805-2005)*, red. tenże, Lublin 2005, s. 25-44; tenże, *Lubelska diecezja*, EK XI, kol. 23-28.

²⁰ B. Kumor, *Diecezja chełmska*, EK III, kol. 127-132.

²¹ B. Przybyszewski, *Zarys dziejów diecezji krakowskiej (do roku 1994)*, Kraków 2000; B. Kumor, *Krakowska diecezja*, EK IX, kol. 1154-1155.

²² B. Kumor, *Ustrój i organizacja Kościoła*, s. 578-638.

²³ W. Meysztcowicz, *Kościół katolicki obrządku łacińskiego na obszarze Rosji (1772-1914)*, t. 2, Roma 1955, s. 467-497; A. Kozyska, B. Modzelewska, *Mohylewska archidiecezja*, EK XIII, kol. 31-42; por. M. Loret, *Kościół katolicki a Katarzyna II 1772-1784*, Kraków 1910.

co zostało usankcjonowane przez papieża Piusa VI bullą *Maximus undique praessi* z 15 listopada 1798 r.²⁴ Kolejne zmiany w administracji kościelnej na tym terenie nastąpiły w epoce napoleońskiej i objęły także obszar Królestwa Polskiego. Po klęsce powstania listopadowego Kościół doświadczył licznych represji ze strony caratu, które odbiły się także na jego funkcjonowaniu. Gdy zatem w pierwszej połowie lat czterdziestych XIX w. przeprowadzono w Rosji reformę administracji państwowej, zmiany te nie mogły nie dotknąć także administracji kościelnej. W ich nurcie konkordat podpisany w 1847 r. między papieżem Piusem IX a carem Mikołajem I wyznaczył nowe struktury, które na dobrą sprawę przetrwały aż do roku 1918²⁵.

Aczkolwiek program reorganizacji struktur diecezjalnych w zaborze pruskim, realizowany w duchu samowolnych działań protestanckiego rządu, zmierzał także do pełnego dostosowania granic diecezjalnych do politycznych²⁶, przełomowym wydarzeniem o charakterze bardziej uniwersalnym, bo odnoszącym się do całych Prus, była bulla *De salute animarum* papieża Piusa VII z 16 lipca 1821 r. Prowadzone w tym celu przez pełnomocnika pruskiego Bertholda Niebuhra i sekretarza stanu kardynała Herkulesa Consalviego rozmowy, choć dość trudne i trwające bez mała pięć lat, zakończyły się promulgacją wspomnianej bulli cyrkumskrypcyjnej, zamykającej cykl wydarzeń wygenerowanych Wielką Rewolucją Francuską i wojnami napoleońskimi²⁷. Na jej mocy ustalono istnienie w państwie pruskim dwóch metropolii – kolońskiej i gnieźnieńsko-poznańskiej – przy

²⁴ A. Szot, *Struktury administracyjne Kościoła rzymskokatolickiego w Cesarstwie Rosyjskim (w latach 1772-1847)* [artykuł zamieszczony w niniejszym tomie]; por. N. Edelman, *Paweł – czyli śmierć tyrana*, Warszawa 1990; M. Heller, *Historia imperium rosyjskiego*, Warszawa 2000, s. 467-480.

²⁵ A. Szot, *Struktury administracyjne*; por. M. Mourin, *Der Vatikan und Sowjetunion*, München 1967, s. 32-46; S. Olszamowska-Skowrońska, *Le concordat de 1847 avec la Russie*, w: *Sacrum Poloniae Millenium*, t. 8-9, Rzym 1962, s. 447-890, gdzie znajduje się obszerny omówienie kontekstu zawarcia konkordatu wraz z wykazem odnośnych źródeł; por. R. Prejs, *Administracja diecezjalna w Królestwie Polskim w latach 1864-1918. Studium prozopograficzne*, Lublin 2012, s. 25-63.

²⁶ Zob. J.P. Ravens, *Staat und katholische Kirche in Preußens polnischen Teilungsgebieten (1772-1807)*, Wiesbaden 1963; B. Kumor, *Ustrój i organizacja*, s. 175-187.

²⁷ R. Regoli, *Ercole Consalvi. Le scelte per la Chiesa*, Roma 2006 (passim); *Bulla cyrkumskrypcyjna "De salute animarum" papieża Piusa VII z dnia 16 lipca 1821 roku*, w: *Papieżstwo wobec sprawy polskiej w latach 1772-1864. Wybór źródeł*, oprac. O. Beiersdorf, Wrocław 1960, s. 286-304.

czym pierwsza dla Nadrenii i Westfalii obejmowała trzy biskupstwa sufraganalne, tj. Münster, Paderborn i Trewir, a druga tylko jedno, czyli diecezję chełmińską. Zniesiono również ustanowione przez Napoleona biskupstwo w Aachen, a podniesiony do rangi arcybiskupstwa Poznań, w osobie jednego arcybiskupa, połączono z Gniezmem, lecz z zachowaniem odrębności organizacyjnej. Pozostałe zaś dwie diecezje w państwie pruskim, warmińska i wrocławska, otrzymały status bezpośrednio podporządkowanych Stolicy Apostolskiej, aczkolwiek w każdym wyszczególnionym przypadku – jak dość szczegółowo prezentuje to A. Kopiczko w swym opracowaniu – miały miejsce liczne korekty organizacji terytorialnej²⁸. Ponadto bulla *De salute animarum* regulowała procedury wyboru i nominacji biskupów ordynariuszy, pozostawiając to w gestii kapituł, byleby tylko – jak uściślało brewe *Quod de fidelium* – wybierać kandydatów „miłych królowi”, a także dokonywała redukcji członków kapituł oraz zobowiązywała rząd pruski do finansowania urzędów i centralnych instytucji diecezjalnych w formie rekompensaty za zabrane majątki kościelne. Jakkolwiek postanowienia bulli dość precyzyjnie określały ramy i strukturalne formy funkcjonowania Kościoła w Prusach, dały one jednocześnie rządowi asumpt do kontroli Kościoła i daleko idącej ingerencji w jego sprawy personalne, majątkowe i szkolne. Doprowadziło to później do dwóch poważnych konfliktów – tzw. sporu o małżeństwa mieszane i Kulturkampf. Mimo swej niedoskonałości i naciągania niekiedy treści bulli przez administrację pruską, obowiązywała ona na terenie Prus aż do konkordatu z 1929 r. – na obszarze całych Niemiec formalnie do roku 1933, a w Polsce do konkordatu z 1925 r., choć wiele z jej postanowień przetrwało w części niemieckiej aż do 1945 r.²⁹

Zmiany polityczne, społeczne, gospodarcze tudzież przeobrażenia demograficzne i wyznaniowe na ziemiach polskich, zwłaszcza ostatnich dwóch stuleci, generowały potrzebę wciąż nowych zmian i ewentualnych korekt ustrojowo-organizacyjnych Kościoła katolickiego. Doskonałym przykładem takich działań – w charakterze wielce wymownego *pars pro*

²⁸ A. Kopiczko, *Reorganizacja Kościoła w Prusach na podstawie bulli „De salute animarum”* [artykuł zamieszczony w niniejszym tomie]; por. *Die Bistümer und ihre Pfarreien*, Hrsg. E. Gatz, Freiburg 1991, s. 394-623; A. Nadolny, *Granice diecezji chełmińskiej*, „Studia Pelplińskie” 16 (1985), s. 15-25; F. Maroń, *Proces kształtowania się wschodniej granicy biskupstwa wrocławskiego na tle wydarzeń politycznych przełomu XVIII i XIX wieku. Przyczynek do genezy ustaleń bulli „De salute animarum”*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne” 4 (1971), s. 187-248.

²⁹ A. Kopiczko, *Reorganizacja Kościoła katolickiego*.

toto – zmierzających przede wszystkim do stworzenia jak najlepszych warunków do prowadzenia duszpasterstwa, może być najstarsza polska archidiecezja, czyli świętowojciechowa w Gnieźnie. W XVIII stuleciu – jak na sposób syntetyczny konkluduje Ł. Krucki – „tuż przed rozbiorami obejmowała [...] obszar 40 500 km kwadratowych, który był podzielony na 41 dekanatów i 808 parafii. W 2005 r. terytorium archidiecezji gnieźnieńskiej wynosiło 8122 km² i zostało podzielone na 30 dekanatów i 266 parafii. Przemiany te wpłynęły również na strukturę społeczną archidiecezji. Jeszcze w 1992 r., po przeobrażeniach dokonanych bullą *Totus Tuus Poloniae Populus*, uchodziła ona za diecezję o charakterze miejskim, gdyż 2/3 jej wiernych mieszkało w miastach. Po 2004 r. i ta zależność uległa zmianie. Pozostawione przy archidiecezji gnieźnieńskiej parafie, jak również te, które zostały do niej przyłączone, można scharakteryzować jako wiejskie lub małomiasteczkowe, a więc pozbawione ważniejszych gałęzi przemysłu.

Po przeanalizowaniu procesów historyczno-geograficznych, które dokonały się względem granic najstarszej polskiej archidiecezji, można stwierdzić, że zaważyły one nie tylko na kształcie i wielkości jej terytorium, ale przede wszystkim wpłynęły w istotny sposób na specyfikę prowadzonego w niej duszpasterstwa³⁰.

Analogiczną prawidłowość łatwo także dostrzec w kolejnych wielkich zmianach i reorganizacji Kościoła w Polsce, wynikających nadto z dość bogatego kontekstu, osadzonego w przemianach historyczno-społecznych, a chodzi nade wszystko o czasy zarówno po pierwszej, jak i po drugiej wojnie światowej. Otóż wraz z procesem odzyskania po latach niewoli i tworzenia zrębów niepodległości państwa w 1918 r. przebiegał także proces odbudowy i reorganizacji kościelnych struktur administracyjnych. W granicach międzywojennej Polski znalazły się trzy metropolie (gnieźnieńsko-poznańska, warszawska i lwowska) z 10 biskupstwami, część metropolii mohylewskiej z trzema diecezjami, immediowane biskupstwo krakowskie, część diecezji wrocławskiej, żmudzkiej i spiskiej, a niektóre części die-

³⁰ Ł. Krucki, *Archidiecezja gnieźnieńska i jej granice w dokumentach Stolicy Apostolskiej (od XIX do początku XXI wieku)* [artykuł zamieszczony w niniejszym tomie]; por. B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich (966-1939)*, ABMK 20 (1970), s. 329; T. Makowski, *Pastoralne konsekwencje rozwoju miast archidiecezji gnieźnieńskiej*, „*Studia Gnesnensia*” 7 (1982-1983), s. 123; F. Jabłoński, *Wskazanie duszpasterskie dla archidiecezji gnieźnieńskiej w roku 2005*, „*Wiadomości Archidiecezji Gnieźnieńskiej*” 60 (2005) nr 1, s. 110.

cezji polskich znalazły się teraz poza granicami II Rzeczypospolitej. Ta różnorodność struktury oraz fakt krańcowego, w stosunku do terytorium, usytuowania niektórych stolic diecezji wymagały odpowiedniego uporządkowania. Stąd kilkuletnia dyskusja nad projektem reorganizacji Kościoła w Polsce³¹, która – po ostatecznym ukonstytuowaniu się w 1921 r. granic kraju – została usankcjonowana decyzją Stolicy Apostolskiej na mocy bulli cyrkumskrypcyjnej *Vixdum Poloniae unitas* z 28 października 1925 r.³² Jej mocą papież Pius XI utworzył dwie nowe metropolie (Kraków i Wilno) i pięć nowych diecezji (częstochofską, katowicką, pińską, łomżyńską i gdańską³³), podtrzymał unię personalną Gniezna i Poznania oraz określił dokładne granice (z licznymi zmianami) wszystkich biskupstw w Polsce, wyznaczając w ten sposób drogę do integracji państwa i narodu. W II Rzeczypospolitej funkcjonowało zatem pięć metropolii z 21 archidiecezjami i diecezjami: gnieźnieńsko-poznańska (archidiecezja gnieźnieńsko-poznańska, diecezje: chełmińska i wrocławska), warszawska (archidiecezja warszawska i diecezje: plocka, sandomierska, lubelska, podlaska i łódzka), wileńska (archidiecezja wileńska oraz diecezje: łomżyńska i pińska), lwowska (archidiecezja lwowska i diecezje: przemyska i łucka) oraz krakowska (archidiecezja krakowska, a także diecezje: tarnowska, kielecka, częstochofska i katowicka)³⁴.

Także po drugiej wojnie światowej Kościół katolicki w Polsce przechodził niemałe przeobrażenia w strukturach organizacyjnych, związane – jako wynik decyzji mocarstw w Jałcie i Poczdamie – z przesunięciem granic naszego kraju. Konieczność taka rodziła się nadto z bolesnego dziedzictwa wojny i podwójnej okupacji oraz – ze względu na nadzwyczajne warunki – tymczasowych rozwiązań (np. sytuacja diecezji chełmińskiej,

³¹ W. Guzewicz, *Zagadnienie organizacji kościelnej w Drugiej Rzeczypospolitej* [artykuł zamieszczony w niniejszym tomie]; por. B. Kumor, *Projekt zmian w organizacji metropolitalnej i diecezjalnej w Polsce (1918-1925)*, w: *Kościół w II Rzeczypospolitej*, red. Z. Zieliński, S. Wilk, Lublin 1980, s. 53-62.

³² Zob. tekst bulli, „Urzędowy Orędownik Kościelny dla Diecezji Chełmińskiej” 68 (1925), nr 7, s. 43-48.

³³ Diecezja ta, obejmująca teren Wolnego Miasta Gdańska, została utworzona 30 grudnia 1925 r. bullą *Universa Christi fidelium cura*. Zob. S. Bogdanowicz, *Bo przemoc widzę w mieście i niezgodę. (Trudny początek Kościoła gdańskiego, 1922-1945)*, Gdańsk 2001, s. 129-133.

³⁴ M. Pirożyński, S. Szczęch, *Rocznik statystyczny Kościoła katolickiego w Polsce. Rok pierwszy 1937*, Lublin 1938, s. 4-6, 12-14, 27-29; *Kościół katolicki w Polsce 1918-1990. Rocznik statystyczny*, red. L. Adameczuk, W. Zdaniewicz, Warszawa 1991, s. 104-111.

gdzie administratorem od początku grudnia 1939 r. był biskup gdański Carl Maria Splett³⁵. Stąd też z inicjatywą rozwiązania palących problemów wystąpił prymas Polski kardynał August Hlond, który po konsultacji ze Stolicą Apostolską, na mocy nadzwyczajnych pełnomocnictw³⁶, tudzież zasięgnięciu opinii biskupów polskich (głównie arcybiskupa Adama S. Sapiehy), „porządkował” sprawy kościelne w kraju. Najważniejszym wszak przedsięwzięciem było teraz zorganizowanie administracji kościelnej na tzw. Ziemiach Odzyskanych, na które napływali Polacy przesiedlani z centralnej i południowo-wschodniej Polski i na których dochodziło – wskutek nierozstrzygniętych podporządkowań jurysdykcyjnych – do samowoli i nadużyć ze strony państwowych władz komunistycznych. W takiej sytuacji kard. A. Hlond, odwołując się w dobrej wierze do wspomnianych *facultates* Kongregacji do spraw Nadzwyczajnych Kościoła (do czego Stolica Apostolska miała później zastrzeżenia i nieco zmodyfikowała decyzje polskiego kardynała)³⁷, powołał nowe jednostki administracyjne i mianował dla nich administratorów apostolskich. Jednostki takie powstały w Opolu dla Śląska Opolskiego z administratorem ks. Bolesławem Kominkiem³⁸, we Wrocławiu dla Dolnego Śląska z ks. Karolem Milikiem jako administratorem³⁹, w Gorzowie Wielkopolskim dla pozostałej części diecezji wrocławskiej, wolnej prałatury pilskiej i części archidiecezji berlińskiej, powierzonej ks. Edmundowi Nowickiemu⁴⁰. Ustanowił też administrato-

³⁵ J. Walkusz, *W cieniu polamanego krzyża. Studia i szkice z dziejów Kościoła katolickiego na Pomorzu Nadwiślańskim w latach 1939-1945*, Tczew-Pelplin 1999, s. 197-210.

³⁶ Zob. P. Raina, *Kościół w PRL. Kościół katolicki a państwo w świetle dokumentów 1945-1989*, t. 1, Poznań 1994, s. 16-17; por. J. Pietrzak, *Pełnia prymasostwa. Ostatnie lata prymasa Polski kardynała Augusta Hlonda 1945-1948*, t. 1-2, Poznań 2009.

³⁷ S. Wilk, *Struktura administracyjna Kościoła w Polsce przed bullą „Totus Tuus Poloniae Populus”* [artykuł zamieszczony w niniejszym tomie].

³⁸ J. Kopiec, *Dzieje Kościoła katolickiego na Śląsku Opolskim*, Opole 1991, s. 96-148; tenże, *Bolesław Kominek – Apostolischer Administrator in Oppeln 1945-1951*, w: *Katholische Kirche unter nationalsozialistischer und kommunistischer Diktatur. Deutschland und Polen 1939-1989*, Hrsg. H.-J. Karp, J. Köhler, Köln 2001, s. 241-246; A. Hanich, *Czas przełomu. Kościół katolicki na Śląsku Opolskim w latach 1945-1946*, Opole 2008.

³⁹ W. Urban, *Archidiecezja wrocławska w latach 1945-1965*, „Nasza Przeszłość” 22 (1965), s. 15-66; K. Bobowski, *Działalność ks. infulata dra Karola Milika jako administratora apostolskiego we Wrocławiu w latach 1945-1951*, „Chrześcijanin a Współczesność” 16 (1985) nr 6, s. 20-29; J. Mandziuk, *Słownik księży pisarzy archidiecezji wrocławskiej 1945-1992*, Warszawa 1997, s. 227-231.

⁴⁰ G. Wejman, *Organizacja Kościoła katolickiego na Pomorzu Zachodnim i Ziemi Lubuskiej w latach 1945-1972*, Szczecin 2007; A. Baciński, *Administrator apostolski*

rów dla diecezji gdańskiej i chełmińskiej (ks. Andrzej Wronka) oraz warmińskiej (ks. Teodor Bensch)⁴¹. Mimo tych działań do pełnej normalizacji na ziemiach zachodnich i północnych, wskutek represyjnej polityki władz komunistycznych, przyszło czekać aż do podpisania w 1970 r. traktatu polsko-niemieckiego w sprawie uznania granic (ratyfikowany przez Bundestag 3 czerwca 1972 r.) i bulli cyrkumskrypcyjnej papieża Pawła VI *Episcoporum Poloniae coetus* z 28 czerwca 1972 r.⁴².

W nowych granicach Polski po II wojnie światowej pozostały na wschodzie niewielkie terytoria archidiecezji wileńskiej, diecezji pińskiej i archidiecezji lwowskiej, których stolice i zdecydowana większość obszaru znalazły się w Związku Sowieckim. Na niewielkich fragmentach tych diecezji, przy nieustannym sprzeciwie i wołaniu władz komunistycznych o likwidację „diecezji szczytkowych”⁴³, organizacją nowych ośrodków w Białymstoku, Drohiczynie i Lubaczowie zajęli się zrazu dotychczasowi ordynariusze, a po ich śmierci kolejni wikariusze kapitulni i administratorzy apostolscy⁴⁴. Mimo że regularne struktury na tych obszarach ustanowił Ojciec święty Jan Paweł II podczas swej wizyty w 1991 r., to jednak ostateczną regulację przyniosła bulla tegoż papieża *Tutus Tuus Poloniae Populus* z 25 marca 1992 r.⁴⁵ Na początku lat dziewięćdziesiątych ubiegłego stulecia, czyli wraz z upadkiem reżimu komunistycznego w Polsce, Stoli-

w Gorzowie, „Miesięcznik Diecezjalny Gdański” 15 (1971), s. 96-107; S. Bogdanowicz, *Edward Nowicki – biskup gdański*, Gdańsk 1998.

⁴¹ S. Bogdanowicz, *Kościół gdański pod rządami komunizmu 1945-1984*, Gdańsk 2000, s. 17-58; J. Obląk, *Dzieje diecezji warmińskiej w okresie dwudziestolecia 1945-1965*, „Nasza Przeszłość” 22 (1965), s. 184-186; A. Kopiczko, *Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej w latach 1945-1992*, cz. 2: *Słownik*, Olsztyn 2007, s. 20-21.

⁴² S. Wilk, *Struktura administracyjna Kościoła*; R. Masalski, *Bulla „Episcoporum Poloniae coetus” – geneza i konsekwencje* [artykuł zamieszczony w niniejszym tomie].

⁴³ Dość dokładnie w świetle niewykorzystanych dotąd źródeł ów proces opisuje bp dr hab. Mariusz Leszczyński. Zob. M. Leszczyński, *Archidiecezja lwowska obrządku łacińskiego w granicach Polski 1944-1992*, Lublin 2011, s. 29-39.

⁴⁴ M. Kunowska-Porębna, Z. Lewicki, *Białystok*, EK II, kol. 371-372; *Leksykon Kościoła katolickiego w Polsce*, red. B. Łoziński i in., Warszawa 2003, s. 40-41, 46-47; A. Stępniewska, *Drohiczyn nad Bugiem*, EK IV, kol. 224-225; M. Leszczyński, *Archidiecezja lwowska*.

⁴⁵ T. Moskal, *Bulla „Tutus Tuus Poloniae Populus” – geneza i konsekwencje* [artykuł zamieszczony w niniejszym tomie].

ca Apostolska przywróciła Ordynariat Polowy oraz odtworzyła regularne struktury Kościoła greckokatolickiego i ormiańskiego w naszym kraju⁴⁶.

Wspomniano już, że przełomowymi dokumentami w dziejach kościelnej organizacji w powojennej Polsce były: bulla papieża Pawła VI *Episcoporum Poloniae coetus* z 28 czerwca 1972 r. oraz bulla Jana Pawła II *Totus Tuus Poloniae Populus* z 25 marca 1992 r. Zanim jednak papież Montini promulgował odnośny dokument, przedsięwziął kilka znaczących gestów zwiastujących chęć unormowania administracji kościelnej w Polsce. Już w maju 1967 r. zmienił dotychczasowy status rządców administratur w Wrocławiu, Olsztynie, Opolu i Gorzowie na administratorów apostolskich „ad nutum Sanctae Sedis”, czyli bezpośrednio podległych Stolicy Apostolskiej. Następnie, w wyniku normalizujących się relacji między Polską a Republiką Federalną Niemiec, przygotowanego memorandum Episkopatu Polskiego w sprawie kanonicznego uregulowania organizacji kościelnej na ziemiach zachodnich i północnych, wizyty kanclerza Willego Brandta w Warszawie i podpisanego później układu uznającego granice na Odrze i Nysie oraz rozmów między Episkopatem Polski a Stolicą Apostolską i rządem PRL⁴⁷, Paweł VI ogłosił bullę, normując w ten sposób organizację kościelną na tzw. Ziemiach Odzyskanych. Jej mocą utworzono diecezje ze wszystkimi elementami prawno-organizacyjnymi (kapituły, wikariusze kapitulni, inkardynacje duchownych itp.): opolską, gorzowską, szczecińsko-kamieńską i koszalińsko-kołobrzeską z dokładnie określonymi terytoriami, przyporządkowaniem metropolitalnym. Diecezję warmińską zaś wyłączono z metropolii wrocławskiej i podporządkowano warszawskiej, a podległą dotychczas Stolicy Apostolskiej diecezję gdańską wcielono do metropolii gnieźnieńskiej. Osobne bulle nominacyjne otrzymali ordynariusze owych biskupstw: Bolesław Kominek (metropolita we Wrocławiu),

⁴⁶ *Schematyzm Ordynariatu Polowego Wojska Polskiego 1994*, Warszawa 1994, s. 55-83; J. Martyniak, *Kościół greckokatolicki w Polsce w pięćdziesięcioleciu powojennym (1945-1995)*, w: *Unia Brzeska z perspektywy czterech stuleci*, red. J.S. Gajek, S. Nabywaniec, Lublin 1998, s. 225-235; M. Długosz, P. Scholz, *Ormiański Kościół katolicki*, EK XIV, kol. 817-820.

⁴⁷ P. Raina, *Rozmowy biskupa Dąbrowskiego z władzami PRL. Stolica Apostolska reguluje organizację kościelną na Ziemiach Zachodnich i Północnych*, Olsztyn 1998, s. 13-86; M. Radziwołek, *Ratyfikacja przez Bundestag układu między PRL a RFN o normalizacji ich wzajemnych stosunków z 7 grudnia 1970 roku*, „Przegląd Zachodniopomorski” 13 (1998) z. 1, s. 25-35; P. Raina, *Arcybiskup Dąbrowski – rozmowy watykańskie*, Warszawa 2001, s. 7-21; J. Żaryn, *Dzieje Kościoła katolickiego w Polsce (1944-1983)*, Warszawa 2003, s. 302-304.

Franciszek Jop (Opole), Wilhelm Pluta (Gorzów), Józef Drzazga (Olsztyn), Jerzy Stroba (Szczecin) i Ignacy Jeż (Koszalin)⁴⁸. W ten oto sposób papież Paweł VI zlikwidował niemal trzydziestoletni okres tymczasowości organizacji kościelnej na tzw. Ziemiach Odzyskanych, co wcale nie było na rękę administracji komunistycznej, przez to bowiem traciła ona argument w polityce represyjnej wobec Kościoła, obawiając się słuszenie wzrostu jego oddziaływania społecznego⁴⁹.

Mocno zróżnicowane pod względem obszaru i liczebności diecezje polskie tudzież przemiany ustrojowe w naszym kraju po 1989 r. stworzyły dogodnie okoliczności do kolejnej reorganizacji struktur kościelnych w Polsce. Przygotowania takie rozpoczęły się już w październiku 1990 r., gdy nuncjusz apostolski arcybiskup Józef Kowalczyk powołał specjalną komisję w celu przygotowania ankiety i odpowiednich materiałów pod dyskusję na temat zmian granic administracyjnych Kościoła. Jej przewodniczącym, przy wydatnym wsparciu ks. Bolesława Kumora, profesora Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, został kardynał Franciszek Macharski⁵⁰. A choć nowe regulacje – jak już wspomniano – zostały zapoczątkowane decyzjami Ojca świętego Jana Pawła II podczas czwartej jego pielgrzymki do ojczyzny w 1991 r.⁵¹, to w wyniku prac komisji i dalszych konsultacji papież Wojtyła w dniu 25 marca 1992 r. bullą *Totus Tuus Poloniae Populus* dokonał nowego podziału terytorialnego Kościoła w Polsce⁵². Mocą tego dokumentu – jak syntetycznie konstatuje T. Moskal – dokonana się „największa w dziejach Polski reorganizacja Kościoła katolickiego, [któ-

⁴⁸ „Acta Apotolicae Sedis” 64 (1972), s. 657-659.

⁴⁹ A. Casaroli, *Pamiętniki. Męczeństwo cierpliwości. Stolica Święta i kraje komunistyczne (1963-1989)*, Warszawa 2001, s. 198; J. Stroba, *Początki diecezji szczecińskokamińskiej*, „Prezbiterium” 13 (1985) nr 1-5, s. 67-70; Z. Zieliński, *Kościół katolicki w Polsce 1944-2002*, Radom 2003, s. 201.

⁵⁰ W. Góralski, *Reorganizacja struktur administracyjnych Kościoła katolickiego w Polsce dokonana przez Jana Pawła II odpowiedzią na konieczność unormowania sytuacji powstałej po II wojnie światowej oraz na apel Soboru Watykańskiego II*, w: *Progrediamur oportet in spe. 20-lecie bulli Jana Pawła II „Totus Tuus Poloniae Populus”*. Księga Jubileuszowa dedykowana Jego Ekscelencji arcybiskupowi Józefowi Kowalczykowi metropolicie gnieźnieńskiemu prymasowi Polski z okazji złotego jubileuszu kapłaństwa, red. W. Polak i in., Warszawa 2012, s. 31-32; por. W. Jakubowski, M. Solarczyk, *Organizacja Kościoła rzymskokatolickiego na ziemiach polskich od X do XXI wieku*, Warszawa–Olsztyn 2011, s. 28-36.

⁵¹ Zob. *Czwarta pielgrzymka Jana Pawła II do Polski, Przemówienia. Dokumentacja*, Poznań–Warszawa 1991, s. 109.

⁵² Pełną dokumentację związaną z przygotowaniem bulli, jej tekst (w obu językach) oraz dekrety wykonawcze zob. *Progrediamur oportet in spe*, s. 33-121.

raj ustaliła: 13 metropolii, 25 diecezji rzymskokatolickich, jedną diecezję greckokatolicką oraz archidiecezję łódzką, zależną bezpośrednio od Stolicy Apostolskiej. Papież zamianował 9 nowych metropolitów, 16 nowych biskupów diecezjalnych, 3 nowych biskupów pomocniczych, 14 innych przeniósł i przydzielił do nowych stolic biskupich⁵³. Swego rodzaju dopełnieniem postanowień bulli z 25 marca 1992 r. była decyzja Ojca świętego Jana Pawła II z 24 lutego 2004 r. ustanawiająca metropolię łódzką (z przyporządkowaną jej diecezją łowicką jako sufraganią), diecezję bydgoską i diecezję świdnicką oraz odpowiednich hierarchów: arcybiskupa łódzkiego Władysława Ziółka metropolitą w Łodzi, biskupa Jana Tyrawę ordynariuszem w Bydgoszczy i ks. prof. Ignacego Deca ordynariuszem w Świdnicy⁵⁴. Dzięki takim przedsięwzięciom Kościół w Polsce liczy obecnie 44 diecezje, w tym 14 archidiecezji metropolitalnych, Ordynariat Polowy Wojska Polskiego oraz metropolię greckokatolicką (archidiecezja przemysko-warszawska i diecezja wrocławsko-gdańska).

Organizational Issues of the Catholic Church – Practices and Conditions

S u m m a r y

The Church, the Mystical Body of Jesus Christ, was formed – by God’s will – into a visible organism, functioning within defined structures. It is these that give it exceptionally unique characteristics, which include, among others, the hierarchy, territorial organization and a legal system giving its activities norms to follow. The basis – which the latest research shows – of the forming since early Christianity development of Ecclesiastical structures was also in direct line consequence with universalizing the Christian religion and the monarchical and hierarchical Church structure. However, the exceptional situations of Church management forced a temporal and exceptional enterprise. Among these is included the institution of immediate bishopric, meaning bishops directly dependent on the Apostolic See. Since sometimes the situation related with Church organization was complicated, directly dependent on the political and social context and clear statism activities, this eloquently argues for the process of structural and organizational changes in the Church on Polish lands during the national captivity. Moreover, the coupling of the church and religious factors with political and social circumstances in the organization and reorganization of the structure of the Church can also be seen very clearly in the interwar period (The *Vixdum Poloniae unitas* Bull of 1925) and after the Second World War (Bulls: *Episcoporum Poloniae coetus* of 1972 and *Totus Tuus Poloniae Populus* of 1992).

⁵³ T. Moskal, *Bulla „Totus Tuus Poloniae Populus”*.

⁵⁴ *Progrediamur oportet in spe*, s. 122-129.

